

प्रा.डॉ. संजय काळे

अर्थशास्त्र विभाग, दिगंबरराव बिंदु महाविद्यालय,
भोकर जि. नांदेड

अक्षय काळे

(संशोधक विद्यार्थी)

गांधीजी यांचा झंजावात सुरुन इतके वर्षे होऊन गेले; तरीही गांधी नावाला भारतातच नव्हे तर सर्व जगामध्ये अद्वितीय स्थान प्राप्त झाले. गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव जगभर होता आणि आहे; म्हणून महात्मा गांधीजींच्या विचारांची उपयुक्तता सर्व जगाने मान्य केली आहे. 20 शतक हे दोन विश्वयुद्ध हिरोशिमा व नागासाकीवर अणुबाँबच्या वापरामुळे नरसंहाराचे शतक ठरले; तर 21 वे शतक हे अणुयुद्ध कल्लह तसेच वाढत असलेला उग्रवाद आणि भयानक आतंकवादाचे शतक मानले जाईल. यासाठी 21 व्या शतकात अहिंसा विकल्प ठरू शकते. आज केवळ भारताच्या नव्हे तर संपूर्ण जगाच्या कल्याणासाठी अहिंसा हे एकमात्र मार्ग आहे. गांधीजींच्या अहिंसासंबंधी विचार" हा विषय शोधनिबंधासाठी निवडला आहे.

संदर्भ:

अहिंसेची संस्कृतीचा पाया हा अहिंसेवर आधारित आहे. केवळ मणुष्याप्रतिच नव्हे तर मानवेतर प्राणी आणि समग्र सृष्टीच्या कल्याणार्थ अहिंसा म्हणजे सर्वाप्रति सारखे प्रेम. अहिंसा म्हणजे विश्वव्यापी प्रेम होय. प्राणीमात्रेच्या प्रति दया आणि रागद्वेषाचा त्याग म्हणजे अहिंसा. गांधीजींचे अहिंसेसंबंधी काही विचार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

आपण जी स्थूल हिंसा पाहतो ती नव्हे कोणालाही मारावयाचे नाही हे झालेच; परंतु प्रत्येक कुविचार म्हणजे हिंसा होय, म्हणजे हिंसा, मिथ्य भाषण हिंसाच, द्वेष हिंसा होय कोणाचे वाईट चिंतणे हिंसाच होय,¹ यावरून आपणाला समजेल अहिंसेची संकल्पना किती व्यापक स्वरूपात पाहू इच्छितात.

प्राप्ती हेच जीवनाचे ध्येय आहे आणि हे प्राप्त करण्याचे साधन म्हणजे अहिंसा. आपला जो कोणी द्वेष करत असेल त्याप्रति आपण अहिंसाभाव ठेवले तर त्यामध्ये द्वेषप्रेरित विरोध आपणास विचलीत करू शकणार नाही. तसेच आपल्या कल्याणार्थ आपण समभाव ठेवू शकतो. आपल्या संपूर्ण जीवनामध्ये गांधीजींनी याचे आचरण केले होते आणि असे करून आपण अहिंसेची संकल्पना प्राप्त केले होते. शुद्ध सत्यप्राप्तीसाठी अहिंसा हे अनिवार्य साधन आहे.

द्वेषाच्या दृष्टीने करुणाप्रेरित किंवा निःस्वार्थ भावनेने केली गेलेली रागद्वेषरहित हिंसा सुद्धा अहिंसाच्या बरोबर आहे.

अहिंसा हे शौर्याचे स्वरूप आहे. भितीचे नाही. व्यक्तीगत जीवनात ज्याप्रमाणे त्याचा उपयोग होऊ शकतो तसेच त्याच्या अर्थसामुहिक सत्याग्रह देखील करू शकतो.

अहिंसेचे स्वरूप खूप व्यापक आहे. वाईट विचार द्वेष, उतावळेपणा, खोटेपणा, कोणाचे वाईट करण्यासंबंधी विचार किंवा शोषण, अहिंसा, कोणावरही आक्षेप करणे किंवा स्वाभीमानास नुकसान पोहचेल असे बोलणे हे ससर्व प्रकार हिंसेमध्ये मोडतात.²

अहिंसेच्या त्रिकालबाधित, शाश्वत विचारांचे स्मरण मनन व त्यांचे जीवनात अंमलबजावणी करण्याचे महत्त्व येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला नसावे. गांधीजींच्या नावाचं वादळ शांत होऊन इतकी वर्षे झाली तरीही त्यांचे कितीतरी विचार काळाच्या कुर्यात दाखविले आहेत.³ आपले आदर्श हे असले पाहिजे की विरोधकांना देखील प्रेमाने समजावून आणि नेहमी त्यांच्या मनावर आणि हृदयातून त्यांचे हृदयपरिवर्तन केले जाईल. त्यासाठी आपण ज्या लोकांच्या प्रति जे नेहमी आपल्यासोबत सहमत नसतील त्यांच्याशी शाश्वत आणि संयमाची वागणूक केली पाहिजे.⁴ जेव्हा आपण अहिंसेला जीवनाचा सिद्धांत मानतो तेव्हा तो आपल्या जीवनातून जाणे आवश्यक आहे. केवळ विशेष ठिकाणीच तिचा उपयोग केला जाऊ नये. असे मानणे खूप मोठी चुक आहे. अहिंसेची व्यक्तीसाठीच आहे ती जनसमुदायासाठी नाही.⁵

अहिंसेचा मते, अहिंसा हिंसेपेक्षा श्रेष्ठ आहे. क्षमामध्ये शिक्सेपेक्षा अधिक शौर्य आहे, परंतु दंड देण्याची शक्ती असून देखील दंड देणे सत्ता होय.⁶ या गोष्टीचा जर खोलवर अभ्यास केला तर यामध्ये जणकल्याण हा गाभा / केंद्रबिंदू दिसेल.

अहिंसेचा म. गांधी यांच्या जीवनासंबंधी जर तुलनात्मक दृष्टीकोनातून विचार केला गेला तर दोघांच्या कार्यामध्ये अहिंसेचा लक्षात येईल.

जेव्हा विचाराद्वारे किंवा शास्त्राने संघर्ष करता येत नाही तेव्हा त्या सुधारकांना संविषयाची किंवा हत्या करण्याची साजिश केली जाते. सुधारकांस संपवून त्यांचे विचार संपाद करण्याचा प्रयत्न त्यांना धर्मकर्या वाटते. म्हणून ज्योतीराव फुलेंच्या प्रखर वाणीमुळे स्वार्थी वर्गाचा पर्दाफाश होत होता. त्यांनी ज्योतीरावांना मारण्यासाठी मारेकरी पाठवले हे विकृत मनोवृत्तीचे धोतक होते. जेव्हा मारेकरी ज्योतीरावांना मारण्यास गेले तेव्हा त्यांची दिव्यता पाहून त्यांच्या चरणांमध्ये नतमस्तक झाले आणि ज्यांनी त्यांना सुपारी देवून मारण्यासाठी पाठविले होते त्यांनाच मारण्यासाठी ते तयार झाले. परंतु ज्योतीरावांनी त्यांना मानवतेचे दर्शन करून देऊन त्यांना नविन जीवन दिले.⁷

सातत्य अपकाराच्या बदल्यात सुद्धा आपण विरोधाच्या हिल पाहण्याची भावना ज्योतीरावांच्या विचारांची उंची सांगते. गांधीजींनी जगाला अन्यायाविरोधी प्रतिकार करण्याचा एक अभूतपूर्व धर्म दाखविले आहे. हिंसक प्रतिकाराशिवाय जगामध्ये साधारण प्रवृत्तीच्या प्रतिकाराचे तीन प्रकार अंमलबजावणीत आणता येतील.

1) सहनशिलता किंवा प्रतिकार न करणे :-

जर कोणी आपल्यावर अन्याय किंवा अत्याचार करित असेल तरीदेखील आपण शांतीपूर्वक आणि प्रसन्न चित्ताने सहन करित राहिलो तर आपल्या सहनशिलतेमुळे त्याचे मन परिवर्तन होऊ शकते.

2) क्षमा :-

दुसरा कोणी जर आपल्यावर अन्याय करित असेल किंवा आपल्यासोबत अन्याय करित असेल तर आपण त्यास केवळ सहनच करूच नाही तर हृदयासून उदारतापूर्वक त्यास माफ करावे.

3) अपकाराच्या बदल्यात उपकार :-

यांमध्ये आपल्यासोबत वाईट करणाऱ्यांचे आपण केवळ माफच करित नाही तर वाईटाचा बदला भलाईने चुकवून त्यांचे हृदयपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करित असतो. अहिंसक प्रतिकारासाठी तिनही गुण सत्याग्रही प्रतिकारामध्ये अंतर्भूत आहेत.⁸ निःशस्त्र प्रतिकार आणि अहिंसक प्रतिकार या दोन्हीत बाह्यरूपाने साध्य दिसत असले तरी यांमध्ये मोठा फरक आहे. निःशस्त्र प्रतिकाराचा अंतिम आधार शस्त्रबळ आहे. परंतु अहिंसक प्रतिकाराचा अंतिम आधार आत्मबळ आहे. आत्मबळांमध्ये आकार आणि परिभाषांची अपेक्षा, उत्कंठता, लांबीरुंदीची अपेक्षा, संश्लेषण आणि आवेशाची अपेक्षा, गंभीरतेचे महत्त्व अधिक आहे.⁹

भारतातील तीन धर्म-हिंदू, जैन आणि बौद्ध या धर्मांमध्ये यांचे गौरीचा उल्लेख आढळतो. त्यांमध्ये 1. सत्य 2. अहिंसा 3. ब्रह्मचर्य 4. अस्तेय आणि 5. अहिंसा आहेत. गांधीजींनी या सर्वाना त्यांच्या एकंदर वृत्तांमध्ये स्थान दिलेला आहे. सत्य आणि अहिंसा ह्या तर एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. असे म्हटले तर त्याला प्राप्त करण्याचे एकमेव साधन हे अहिंसा आहे.¹⁰ सत्य बुद्धाने म्हटले आहे की, शत्रुत्वाने शत्रुत्व संपत नाही तर शत्रुत्व संपते ते प्रेमाने अशत्रुत्वाने. आज सर्वत्र पसरलेल्या हिंसेच्या वतावरिष्ठात अहिंसा हे आपल्या जीवनामध्ये समाविष्ट केल्यास विश्वासातीचे स्वप्न जहन साकार होऊ शकते.¹¹ भारताच्या दुःखावर हिंसा हा उपयुक्त नव्हे; भारताची संस्कृती पाहता स्वसंरक्षणासाठी त्याला कोही वेगळ्या उच्च प्रतिच्या शास्त्रांची गरज आहे असे मला वाटते.¹²

कुरआन मध्ये अशी शैकळी वचने दिसून येतील की जी हिंदूंना सत्य होण्यासारखी आहेत आणि भगवतगितेमध्ये अशी वचने आहेत की, ज्यांच्याविरुद्ध मुसलमानांना काहीच बोलता येणार नाही. कुरआनत एखाद्याला न समजण्यासारखा किंवा न आढळण्यासारखा काही भाग असला म्हणून त्यावर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांच्या त्यांनी तिरस्कार करावा की काय? टाळी दौन होतांनी वाजते. मला जर तंटा करायचा नसेल तर मुस्लीम काय करू शकणार आहे? हवेत हातवारे करणाऱ्यांच्या हातच निखळतो. प्रत्येकजण जर आपल्या धर्माचे स्वरूप समजून घेऊन त्याला चिकटुन राहिले आणि शीश्री व मुस्लीमांना लुडुबुडु करू देणार नाही तर तंट्याचे नाव उरणार नाही.¹³ मला एवढेच दाखवायचे आहे की, चांगले परिणाम जर निघळ करावयाचे असतील तर साधने चांगलीच पाहिजेत आणि नेहमी नसली तरिही बहुतेकवेळा शस्त्रबळापेक्षा दयाबळ हे अधिक सामर्थ्यावान ठरते. शास्त्रात हाणी आहे. दयेंमध्ये मुळीच हाणी नाही.¹⁴ चरखा हे व्यापारी युद्धाचे (चढाओढीचे) प्रतिक नसून व्यापार क्षेत्रात शांती निर्माण करण्याचे प्रतिक आहे. सद्भावना आणि स्वावलंबनाचा त्यांचा संदेश आहे.¹⁵

1920 साली गांधी चरख्याचा अर्थ आणि संदेश समजून सांगताना म्हणताना काँग्रेस जर त्याकाळी घालून दिलेला कार्यक्रम म्हणजे खांदी, जातीय ऐक्य, दारुबंदी आणि हिंदूंच्या बाबतीत अस्पृश्यता निवारण हा चर्तूविध कार्यक्रम मनापासून आणि यशस्वीपणे आमलात आणिल तर एका वर्षाच्या आत स्वराज्य निश्चित आहे. अहिंसक मार्गाचा अंमल हा असा होत असतो.¹⁶ यावरून असे स्पष्ट होते की, गांधीजींचा अहिंसा आणि त्यांचे वास्तव जीवनात आचरण यावर किती विश्वास होता.

लोकप्रणी लोकांकडून दंगे व अत्याचार झाले सरकारी नोकरावर मार पडला. याविषयी धोक्याची सूचना देताना गांधीजींनी अहिंसा हे असहकाराचे सर्वात महत्वाचे आणि अभिन्न अंग आहे. आपण सर्व बाबतीत कमी पडलो आणि जर अहिंसक आपत्काल आपला लढावाचालू ठेवता येईल. पण अहिंसेला चिटकुन सहण्यात आपण कमी पडलो तर नामुश्कीची आपत्काल आपत्काला पत्काराची लागेल.

असहकाराचा मार्ग चोखाळत असतांना आपण विचार, उच्चार, आचार या तिन्ही अहिंसेला धरून वागण्याला आले.

There are many causes that I am prepared to die for;
but no causes that I am prepared to kill for : Gandhiji

अहिंसेला शोधनिबंधांमध्ये अहिंसेबाबत गांधीजींचे व्यापक विचार मांडतांना - निःस्वार्थ हिंसा, सहनशिलता, क्षमा, उपकाराची अहिंसक प्रतिकार अशा अनेक नियमांचा उल्लेख केला गेला आहे. व्यक्तीगत, सामाजिक राजनैतिक, राष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय जीवनात अहिंसा नियम झाला पाहिजे. अहिंसेचे पालन केल्यावर कोणतेही राष्ट्र स्वतःला लहान किंवा मोठे असा प्रभाव नसतो. महापुरुषांनी देखील अहिंसेलाच संदेश दिला आहे. हिंसेमध्ये राहण्याचा अर्थ आहे, सर्वनाश अहिंसेमध्ये असतो आहे. म्हणून विश्वशांतीसाठी आज गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार मोलाचे वाटतात.

असहकार - महात्मा गांधी पृ.क्र. 9

गांधीजींचे एकदास व्रत - दशरथलाल शर्मा पृ.क्र. 23-26

स्वराज्य - महात्मा गांधी पृ.क्र. 3

दय - महात्मा गांधी पृ.क्र. 95

दय - महात्मा गांधी पृ.क्र. 10

दय - महात्मा गांधी पृ.क्र. 94

दादा फुले : साहित्य और विचार - हरी नरके पृ.क्र. 202, 222

दादा फुले - दादा धर्माधीकारी पृ.क्र. 21, 22

दादा फुले - दादा धर्माधीकारी पृ.क्र. 64

गांधीजींचे एकदास व्रत - दशरथलाल पृ.क्र. 21

गांधीजींचे एकदास व्रत - दशरथलाल पृ.क्र. 28

स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 6

स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 49-50

स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 75

स्वराज्य - M. K. Gandhi पृ.क्र. 43

गांधीजींचे विचारांचे दर्शन - ग्रामस्वराज्य - भाऊ धर्माधीकारी पृ.क्र. 128

गांधीजींचे विचार दर्शन - स्वराज्य सत्याग्रह पृ.क्र. 27

■ ■ ■ ■ ■